

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК
УНИВЕРСИТЕТИ**

И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ
ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д 10.17.548 Диссертациялык кеңеш

**Кол жазма укугунда
УДК: 811.512.154:81/373**

САЛИЕВА АЙСАДА ЗАРЫЛБЕКОВНА

**ЖАПАР ШҮКҮРОВ — АЛГАЧКЫ ЛЕКСИКОЛОГ,
ЛЕКСИКОГРАФ**

10.02.01 – кыргыз тили

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2018

Диссертация С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси: филология илимдеринин доктору, профессор
Усубалиев Бейшенбай Шеңкеевич

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Абдувалиев Ибраим
филология илимдеринин кандидаты, доцент
Абдыкалыкова Айсулуу Айтыкуловна

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университети, кыргыз тили
илими кафедрасы. Дареги: 723500, Ош ш.,
Ленин көчөсү, 331.

Диссертациялык иш 2019-жылдын 31-январында саат 10:00 дө К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.17.548 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720044, Бишкек шаары, Ч.Айтматов проспектиси, 27.
<http://www.bhu.kg>

Диссертациялык иш менен К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720044, Бишкек ш., Ч.Айтматов проспектиси, 27.

Автореферат 2018-жылдын 28-декабрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент

С. Каратаева

Теманын актуалдуулугу. Ар бир тилдин өзүнчө тарыхы бар сыяктуу эле, ар бир тил илиминин да өз алдынча тарыхы бар. Ушул жаатта алганда, кыргыз тил илими мезгили боюнча кыска, бирок мазмуну жагынан бай жолду басып өткөндүгүнө күбө болобуз. Тил илимин илимпоздор жараткан соң, бул экөө тагдырлаш келери жана ар бир окумуштуунун кылган эмгегине жараша илимде өз орду болору талашсыз. Демек, кыргыз тил илиминин калыптанышы, өнүгүшү, бүгүнкү күндөгү бийиктикке жетиши, анын табылгаларынын түркологияда, ошондой эле жалпы тил таануу илиминде таанылып, бааланышы конкреттүү адамдардын илимий изилдөөлөрүнө, илимий эмгектерине жана калтырган баалуу мурастарына да түздөн-түз байланыштуу. Ушундан улам, тигил же бул окумуштуунун кыргыз тил илимин өнүктүрүүгө кошкон салымы менен кыргыз тил илиминин өнүгүү жолун тыгыз байланышта кароо зарылдыгы келип чыгат.

Ал эми тигил же бул илимпоздун илимдеги ордун аныктоо дегендик - бул ошол мезгилдеги кыргыз тил илиминин өнүгүү деңгээлин, абалын аныктоо да болуп саналат, бул аркылуу биз кыргыз тил илиминде анча элес алынбай келаткан жана терең изилденбей калган маселелерди аңдап-билебиз, изилдөөнүн келечектеги багыттарын белгилөөгө жетишебиз. Кыргыз элинин алгачкы илимпоздорунун бири, филология илимдеринин кандидаты Жапар Шүкүровдун илимий ишмердүүлүгүнө арналган изилдөөбүздүн **зарылдыгы** жана **актуалдуулугу**, баарыдан мурда, жогоруда белгиленген жагдайлар менен шартталары шексиз.

Кыргыз тил илиминин түптөлүшүнө, өнүгүшүнө өзгөчө салым кошкон, кыргыз тилинин фонетикасы менен морфологиясынын, синтаксиси менен орфографиясынын негиздерин биринчилерден болуп иштеп чыккан окумуштуу, кызыл профессор Касым Тыныстанов экендиги жалпыга маалым. Аталган залкар окумуштуунун жолун улап, кыргыз адабий тили, фонетикасы, лексикологиясы, кыргыз жазуусунун тарыхы жана диалектологиясы боюнча өз заманынын талабына жараша олуттуу эмгектерди жараткан, тилдик туюму чапчаң жана зирек сөздүкчү катары кыргыз сөздүктөрүн түзүүгө жигердүү катышкан окумуштуу Жапар Шүкүров болгондугу да - айныбас факт. Демек, анын илимий ишмердүүлүгү да атайын иликтөөгө алынууга муктаж.

Муну менен катар Жапар Шүкүровдун маданий-агартуучулук, уюштуруучулук-жетекчилик ишмердүүлүктөрү, кыргыз тил илимин гана эмес, жалпы эле кыргыз илимин уюштуруудагы, өнүктүрүүдөгү эмгеги да өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. Окумуштуунун өмүрүн жана илимий ишмердүүлүгүн иликтөөдө бул маселелер да көңүл чордонунда турушу керек.

Ар бир окумуштуунун кылган эмгеги, калтырып кеткен илимий мурастары, жеке инсандык касиет-сапаты да өзүнчө бир улуттук баалуулук катары да каралышы шарт. Бул жагынан алганда да, окумуштуу Жапар Шүкүровдун кыргыз тил илиминин ар бир тармагы боюнча жазган илимий эмгектери, анын ичинде көркөм чыгарманын тилин изилдөөгө алгачкылардан болуп илимий чыйыр салган “Молдо Кылычтын тили” (Кыргыз жазуусунун

тарыхынан) аттуу кандидаттык диссертациясы жана окумуштуунун жеке инсандык, мээнеткечтик касиет-сапаты кийинки муундар үчүн үлгү-өрнөк болууга толук татыктуу деп ойлойбуз.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илим-изилдөө иштери менен байланышы. Илимий иштин темасы С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин Кыргыз филологиясы факультетинин илим-изилдөө иштеринин тематикалык планынын алкагында аткарылды.

Изилдөөнүн объектиси - Жапар Шүкүровдун илимий ишмердүүлүгү, ал эми **предмети** – окумуштуунун жараткан эмгектери жана калтырып кеткен илимий мурастары.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Илимпоз Жапар Шүкүровдун кыргыз жазуусунун тарыхы, лексикасы, лексикографиясы, морфологиясы, диалектилери жана кыргыз адабий тилинин калыптанышы, көркөм чыгарманын тили боюнча жазылган эмгектерин иликтөө аркылуу окумуштуунун кыргыз тил илиминин калыптанышына, өнүгүшүнө кошкон салымдарын жана алардын кыргыз тил илиминдеги алган ордун аныктоо.

Аталган максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлду:

- Ж.Шүкүров тууралуу жазылган илимий-практикалык адабияттарга сереп салуу менен, изилдөө багыттарын белгилөө;
- Ж.Шүкүровдун инсандык жана окумуштуулук бейнесин ачып берүү аркылуу анын кийинки муундарга өрнөк-үлгү болуучу касиеттерин айкындоо;
- кыргыз фразеологизмдеринин алгачкы изилдөөчүсү катары Ж.Шүкүровдун илимий эмгегинин бул тармактагы кийинки изилдөөлөргө илимий-теориялык негиз болгондугун далилдөө;
- Ж.Шүкүровдун кыргыз терминологиясына жана диалектологиясына кошкон салымын белгилөө;
- окумуштуунун татаал сөздөр боюнча эмгегинин кыргыз тил илиминдеги маанисин, ордун аныктоо;
- кыргызча-орусча сөздүктү жана коомдук-саясий терминдердин сөздүгүн түзүүчүлөрдүн бири катары, ошондой эле кыргыз адабий тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн инструкциясынын түзүүчүсү, түшүндүрмө сөздүктү түзүүнүн жетекчиси катары Жапар Шүкүров кыргыз лексикографиясынын негиздөөчүлөрүнүн бири экендигин далилдөө;
- “Молдо Кылычтын тили” (Кыргыз жазуусунун тарыхынан) аттуу кандидаттык диссертациясында козголгон проблемаларга талдоо жүргүзүү аркылуу аталган иштин азыркы таптагы илимий баалуулугун ачып берүү.

Илимий изилдөөнүн жаңылыгы - иште Ж. Шүкүровдун илимий-чыгармачыл жана коомдук-уюштургуч ишмердүүлүгүнө биринчи атайын изилдөө жүргүзүлдү. Натыйжада:

Жапар Шүкүровдун кыргыз адабий тилин, кыргыз тил илимин

түптөөчүлөрүнүн бири, кыргыз тилинин лексикалык бирдиктери проблемасын алгачкылардан болуп көтөрүп чыккан илимпоз экендигинин далилдениши;

Ж. Шүкүровдун кыргыз тил илиминде алгачкы лексикограф экендигинин, кыргыз терминологиясынын калыптанышында анын салымынын чоң экендигинин ачылып берилиши;

Ж. Шүкүровдун кыргыз тили, анын алкагында көркөм чыгармалардын тили боюнча алгачкы болуп илим-изилдөө ишин жүргүзгөндүгү, бул эмгеги менен өзүнөн кийинкилерге үлгү болуп, кыргыз тил илиминин илимий стилинин калыптаныш башатында болгондугунун көрсөтүлүшү;

кыргыз тилинде татаал сөздөр жана фразеологизмдер проблемасынын Жапар Шүкүровдун чыгармачылыгында талдоого алынып, изилденип чыгышы, окумуштуунун жараткан ийгиликтеринин аныкталышы диссертациянын **илимий жаңылыгы** болуп эсептелет.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык мааниси:

Диссертациялык иште Жапар Шүкүровдун кыргыз лексикологиясы менен лексикографиясына, көркөм чыгарманын тилине арналган изилдөөбүздөн алынган натыйжалар менен корутундуларды жогорку окуу жайларда кыргыз тилинин жана жазуусунун тарыхы, түркологияга киришүү, кыргыз лексикологиясы жана лексикографиясы, кыргыз адабий тили, кыргыз тилинин стилистикасы жана кеп маданияты өңдүү предметтерди өтүүдө, аталган дисциплиналар боюнча окуу китептери менен окуу куралдарын даярдоодо кеңири пайдаланса болот. Ошондой эле ишибиз ар кандай типтеги сөздүктөрдү түзүүдө да колдонулары шексиз. Изилдөөбүз, мындан сырткары, келечекте бул багытта изилдөө иштерин жүргүзчү изденүүчүлөр үчүн илимий-теориялык жана практикалык таяныч болуп бермекчи.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Ж. Шүкүров алгачкылардан болуп кыргыз тилиндеги татаал сөздөрдүн өзүнчө тилдик бирдик экендигин далилдеп берүү менен, алардын табият-маңызын, семантикалык топторун аныктап көрсөткөн окумуштуу инсан.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерге биринчилерден болуп ар тараптуу талдоо жүргүзгөн Жапар Шүкүровдун чакан илимий эмгеги аталган кубулушту андан ары изилдөөчүлөрдүн эмгектерине илимий-теориялык негиз болгон.

2. Жапар Шүкүровдун татаал сөздөр боюнча чыгарган тыянак, корутундулары, теориялык жалпылоолору кийинки учурларда бул тармак боюнча тереңдетилип жүргүзүлгөн изилдөөлөргө илимий-теориялык жактан чоң көмөк көрсөтөт;

3. Жапар Шүкүров кыргызча-орусча сөздүктү жана коомдук-саясий терминдердин сөздүгүн түзүүчүлөрдүн бири катары, ошондой эле кыргыз адабий тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн инструкциясын жана аталган сөздүктүн макетин түзүүчүсү катары кыргыз лексикографиясынын негиздөөчүлөрүнүн бири болуп эсептелет.

4. Жапар Шүкүровдун “Молдо Кылычтын тили” (Кыргыз жазуусунун

тарыхынан) аттуу кандидаттык диссертациясы көркөм чыгарманын тилине алгачкы илимий чыйыр салган, кыргыз жазуусунун тарыхы, кыргыз оозеки адабий тилинин калыптанышы, Молдо Кылыч менен Осмоналынын тилиндеги айырмачылыктар, алардын кыргыз оозеки адабий тилинин телчигишине карым-катышы өңдүү олуттуу маселелерди көтөргөн жана чечмелеп берген өзүнчө илимий эмгек болуп саналат.

Изденүүчүнүн жеке салымы: Ж.Шүкүровдун илимий эмгектери, кол жазмалары, архивдик материалдары толугу менен изденүүчү тарабынан жекече топтолду, талданды, системалаштырылды жана алынган жыйынтыктардын өз мезгили үчүн жана бүгүнкү күн үчүн баалуулугу аныкталды. Окумуштуунун эмгектеринде айтылган ойлордун, илимий жыйынтыктардын объективдүүлүгүн баалоо үчүн кошумча илимий-теориялык эмгектерди өздөштүрүү, пайдалануу аркылуу ал боюнча чыгарылган жыйынтыктар, корутундулар жана сунуштар изденүүчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо: Изилдөөдөн алынган корутундулар, жыйынтыктар, сунуштар илимий журналдарда, жыйнактарда жарыяланды. Республикалык жана регионалдык илимий конференцияларда баяндамалар жасалды. РИНЦ системалары аркылуу индекстелүүчү илимий басылмаларда 2 макала жарык көрдү. Жалпысынан темага байланыштуу 9 макала жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү: киришүүдөн, 4 баптан, 10 параграфтан жана ар бир баптан келип чыккан жыйынтыктардан, жалпы корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардан жана тиркемеден турат. Диссертациянын жалпы көлөмү – 172 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөгө алынган теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн объектиси, предмети, максаты жана максатына жетүү үчүн милдеттери, теориялык жана практикалык маанилери, коргоого сунуш кылынган жоболор жана илимий жаңылыгы туралуу маалыматтар берилди.

Биринчи бап **«Изилдөөнүн теориялык аспектиси»** деп аталып, **«Илимий адабияттарга жана архивдик документтерге сереп»** жана **«Ж.Шүкүровдун инсандык жана окумуштуулук бейнеси»** деп аталган 2 параграфты камтыйт. Биринчи параграфта, изилдөөбүзгө байланыштуу адабияттарга, тактап айтканда, А.Абдыкалыкованын (Касым Тыныстановдун эмгектеринде фонетика жана морфология маселелеринин берилиши), М.Кошуеванын (К.Тыныстанов – кыргыз тил илиминин негиз салуучусу), М.Нуралиеванын (Академик Б.М.Юнусалиевдин лингвистикалык концепциялары) эмгектерине токтолуп, алардын аталган маселе боюнча айткан пикирлери каралды. Ошондой эле бул параграфта илимпоздордун Ж.Шүкүровдун инсандык касиет-сапаты, илимий ишмердүүлүгү жөнүндөгү пикирлерине, Улуттук илимдер академиясынын архивинен алынган маалыматтарга жана Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик улуттук

коопсуздук комитетинин архивинен алынган документтерге сереп салынды.

Ж.Шүкүровдун инсандык жана окумуштуулук бейнеси. Өткөн күндөгү тарыхка, ага салым кошкон адамдарга туура баа берүү маселеси өзүнө назар бурдурууда. Анткени алар бүгүнкү жашап жаткан бизге ары кызык да, ары кымбат. Алардын басып өткөн өмүр жолун, калтырган илимий мурастарын изилдөө – учурдун талабы. Кыргыз тил илиминин калыптанышына, өнүгүшүнө өз салымын кошкон окумуштуу тилчи Жапар Шүкүровдун инсандык бейнесин изилдөөдө анын табиятынан зирек уюштургучтугу, иштин көзүн билген жөн билгилиги, заман талабын туя билген сезимталдыгы, элим-жерим деп жан үрөгөн мекенчил касиет-сапаты көрүнүп турат.

Изилдөөдө Ж. Шүкүровдун республика боюнча кеңири масштабда жүргүзүлгөн “Сабатсыздыкты жоюу” иштерине активдүү катышып, чала сабаттуулар үчүн окуу китептерин иштеп чыккандыгы, Кыргызмамбастын редактору, редакциялык бөлүмдүн башчысы, директордун орун басары, директору болуп иштеп, илимий жана окуу китептеринин чыгышына зор салымын кошкондугу жана «Манас» эпосун редакциялап, басмага даярдоодо да эмгек жасагандыгы аныкталды.

Жапар Шүкүров Эл агартуу комиссары болуп иштеп турган жылдары Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин сессиясында “Кыргыз жазмасын латын алфавитинен орус графикасынын негизиндеги жаңы алфавитке которуу жөнүндө” аттуу доклад жасаган. Бул жооптуу кызматта жемиштүү эмгектенип, республиканын эмгекчилеринин билимин жана маданиятын көтөрүүгө жана жакшыртууга көрүнүктүү салымын кошкон.

Саясий китептерди, марксизм-ленинизм эмгектерин жана партия менен өкмөттүн экономика, маданият жана адабият, илим боюнча токтомдорун орусчадан кыргыз тилине которуу ишине активдүү катышкан.

СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын Президиумунун төрагасынын биринчи орун басарынын милдетин аткарган, Тил жана адабият институтунун лексикология жана лексикография секторунун башчысы болуп иштеп, илим-изилдөө иштерине бир беткей киришип, кыргыз тилинин лексикология, терминология маселелери боюнча бир нече илимий иштерди жараткан. Бул жагынан алганда, кыргыз тил илиминде, деги эле кыргыз илими менен маданиятында жана жалпы тарыхында Жапар Шүкүровдун татыктуу орду бар.

Жапар Шүкүров Молдо Кылычтын чыгармаларын лингвистикалык нукта изилдеп, кандидаттык диссертациясын Казакстандан жактаган. “Молдо Кылычтын тили” (Кыргыз жазуусунун тарыхынан) диссертациясы кыргыз илимпоздору тарабынан корголгон эң биринчи диссертациялардан болгон. Бул илимий ишинде автор кыргыз жазуусунун тарыхына кайрылган. Мында Молдо Кылычтын тилин изилдөө менен, «революцияга чейин кыргыз жазуусу болгон эмес» деген тыянакты четке кагып, революцияга чейин кыргыз жазуусу болгон деген илимпоздук тыянак чыгарган.

Бул эмгегинин артынан саясий куугунтукка алынган. Кыргыз

Республикасынын Мамлекеттик улуттук коопсуздук комитетинин архивинен алынган материалдарда Кыргызстан Коммунисттик (большевиктер) партиясынын Борбордук Комитетинин 1950-жылдын 18-апрелинде жолдош Самагановдун арызынын негизинде жумуштан чыгаруу жана катуу сөгүш жарыялоо Токтому окумуштуунун өмүрүндөгү катуу соккулардан болгон. Бирок окумуштуунун арызынын негизинде 1950-жылдын 18-апрелиндеги идеологиялык орой каталары үчүн эмгек китепчесине катуу сөгүш жарыялоо чечимин кайрадан каралып чыгып, 1955-жылдын 25-январында №43/2 Токтому менен акталган.

Ж.Шүкүров илимий диапозону кеңири окумуштуу болгондуктан, анын жазган илимий эмгектери саналып, камтылган проблемалардын масштабдуулугу көрсөтүлдү.

Экинчи бап **«Ж.Шүкүровдун изилдөөлөрүндө сөз проблемасынын каралышы»** деп аталып, **“Ж.Шүкүров жана кыргыз фразеологиясы”, “Ж.Шүкүров диалектолог катары”, “Ж.Шүкүровдун татаал сөздөр боюнча эмгеги жана аталган маселенин бүгүнкү күндөгү изилдениш абалы”** аттуу параграфтардан турат.

Кыргыз тил илиминде фразеологизм маселесин теориялык планда атайын изилдөөгө эң алгачкылардан болуп Ж. Шүкүров киришип, “Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө” деген макаласын жарыялаган. Автор макаласында көркөм чыгармалардан бир нече фразеологизмдерди мисал катары алып, кыргыз тилинин сөздүк составында мындай айкалыштар абдан көп экендигин жана тил канчалык өнүксө, анын образдуу, экспрессивдүү каражаттары да барган сайын ошончолук өркүндөп жаткандыгын, бирок сөздөрдүн туруктуу айкалыштары кыргыз тилинде изилдене электигин белгилеген.

Чыгаан тилчи Жапар Шүкүров өтө татаал жана машакаттуу изилдөөлөрдүн бири болгон Алай-Памир кыргыз этнографиялык илимий экспедициясынын курамында (ары мүчөсү, ары котормочу катарында) болуп, тил жана элдик оозеки чыгармачылыкты үйрөнүү боюнча баалуу материалдарды топтоп келип, чогултулган материалдардын негизинде “Материалы по алайскому говору” деген илимий макала жарыялаган.

Жогорудагы көлөмү жагынан чакан макаласы кыргыз диалектологиясы үчүн гана эмес, жалпы кыргыз тилинин тарыхы, кыргыз адабий тилинин нормасы өңдүү маселелерди иликтөөдө да зор мааниге ээ. 1927-жылга чейин түштүк кыргыздардын оозеки сүйлөшүү кебинен кагазга түшүрүлүп жазылган бир да материал болбогондугу кыргыз тил тарыхында белгилүү.

Бул 5 бетте гана берилген чакан диалектилик материал, негизинен, фонетикалык кубулушту талдоого арналган. Ал фонетикалык диалектилик кубулуштан ошол жылдардагы кыргыз тили боюнча берилип жүргөн түштүк кыргыз диалектисинде **э, х, в** жана эрин-эринчил **в (v)** тыбыштары бар экендиги жөнүндөгү маалыматты автор бул макаласында ырастаган.

Ж.Шүкүровдун жогоруда аталган эмгеги ошол учурдагы кыргыз

диалектологиясынын жаңылыгы катары таанылып, аны алгачкы диалектолог-окумуштуу катары көрсөттү.

Окумуштуунун «Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр» аттуу монографиясы диссертант тарабынан изилдөөгө алынып, татаал сөздөрдүн баюу жолдору, уюшулуш жолдоруна карай бөлүштүрүлүшү, кош жана кошмок сөздөр каралды.

Окумуштуу кыргыз тилинде татаал сөздөр мурда эле көп учураарын, бирок акыркы мезгилдерде орус тилинен кыргыз тилине көптөгөн жөнөкөй сөздөр жана терминдер татаал сөз түрүндө которулуп, алардын байышына өзгөчө өбөлгө түзүп жатканын белгилейт. Ошону менен катар алар төмөнкүдөй жолдор аркылуу алынып жатканына токтолот:

а) Толук которуп алуу, б.а., калькалоо жолу менен. Мисалы: *общественное производство* – коомдук өндүрүш; *общественное дело* – коомдук иш; *детский сад* – балдар бакчасы; *равновесие* – тең салмак; *самокритика* – өзүн өзү сыноо; *порядок дня* – күн тартиби; *полуостров* – жарым арал; *двоевластие* – кош бийлик; *делопроизводство* – иш жүргүзүү; *члены предложения* – сүйлөм мүчөлөрү; *треугольник* – үч бурчтук ж.б.

а) Жарым-жартылай которуу жолу менен. Мисалы: *советское государство* – советтик мамлекет; *исторический материализм* – тарыхый материализм; *коллективное хозяйство* – коллективдик чарба; *социалистическое соревнование* – социалистик мелдеш; *грузовая машина* – жүк ташуучу машина; *сенокосилка* – чөп чабуучу машина; *подъёмная машина* – көтөргүч машина; *минеральное удобрение* – минералдык жер семирткич; *социальное страхование* – социалдык камсыздандыруу; *сберегательная касса* – аманат кассасы ж.б.

в) Морфологиялык өзгөрүүлөр менен которуусуз алуу. Мисалы: *партийный комитет* – партиялык комитет; *машина-тракторная станция* – машина-трактор станциясы; *электростанция* – электр станциясы; *электрический ток* – электр тогу ж.б.

г) Которуусуз жана морфологиялык жактан өзгөртүүсүз кабыл алуу. Мисалы: *телефон-автомат*; *духовой-оркестр*, *токарь-универсал*; [175]

Чынында, кыргыз тилиндеги татаал сөздөрдүн бул багытта изилдениш чыйыры К. Тыныстановдун сөз уңгуларын: “жалкы уңгу”, “кош уңгу” жана “кошмок уңгу” деп бөлүштүрүүсүнөн башталган. Андан соң К.Бакеев бул жобону андан ары улантып, ага “бириккен” деген уңгунун жаңы түрүн кошумчаласа [14], Д.Исаев “Кыргыз тилинин грамматикасы” деген эмгегинде буларды кошмок, кош жана бириккен сөздөр деп, уңгунун эмес, сөздүн түрлөрү катары карайт.

Ал эми Ж.Шүкүров: “Кыскартылган татаал сөздөр кыргыз тилиндеги жаңы көрүнүштөрдүн бири болуп эсептелет. Бул сөздөр кыргыз тилине орус тилинин пайдалуу таасири аркылуу келип кирди. Кыскартылган татаал сөздөр да орус тилинен кирген башка сөздөр сыяктуу кыргыз тилин байытууга, анын лексикасын өркүндөтүүгө жардам берип жатат”, – деп кыскартылган сөздөрдү кароону максатка ылайыктуу деп табат жана алар төмөнкүдөй жолдор менен

түзүлөрүн белгилейт:

Кыскартылуучу татаал сөздүн ар бир компонентинин биринчи арибинен түзүлөт. Мисалы: *МТС (машина-трактор станциясы), БК (Борбордук комитет), СТФ (сүт-товар фермасы) ж.б.*

Кыскартылуучу татаал сөздүн ар бир компонентинин башкы бөлүктөрүнөн түзүлөт. Мисалы: *Обком (Областык комитет), Райком (Райондук комитет), универмаг (универсалдык магазин) ж.б.*

Татаал сөздүн биринчи компонентинин башкы бөлүгүнө анын экинчи компоненти бүт кошулуу аркылуу түзүлөт. Мисалы: *селсовет (селолук совет), профсоюз (профессионалдык союз), парткабинет (партиялык кабинет), пединститут (педагогикалык институт) ж.б.*

Татаал сөздүн биринчи компоненти бүт алынып, ага калган компоненттеринин биринчи ариптери же биринчи муундары кошулуу аркылуу түзүлөт. Мисалы: *Кыргыз ССР (Кыргыз Советтик Социалистик Республикасы), Кыргызмамбас (Кыргыз мамлекеттик басмасы), Селолук универмаг (селолук универсалдык магазин) ж.б.[46;59-бет]*

Ж.Шүкүров сунуштаган аныктамада кош сөздөр тигил же бул сөзгө кошумча маани берүү үчүн, же болбосо жаңы бир түшүнүктү туюнтуу максатында жөнөкөй сөздөрдөн же жөн эле сөз компоненттеринен жупташып түзүлөрү белгиленген.

С.Давлетов менен С.Кудайбергеновдун аныктамасында болсо кош сөздөрдүн түгөйлөрү багыныңкы байланыш эмес, тең байланыш аркылуу байланышары, экөө тең бир сөз түркүмүнө кирери, формалык же маанилик жактан кандайдыр бир жалпылыкка ээ болору, ошондой эле кээде ар башка сөздөрдөн, кээде болсо бир эле сөздүн кайталанышы аркылуу түзүлөрү көрсөтүлгөн.

Ал эми И.Абдувалиев сунуштаган аныктамада болсо кош сөздөр формалык жактан уйкашып, же болбосо маанилик жактан кандайдыр бир жалпылыкка ээ болуу менен жупташып айтылган, бирок бир гана лексикалык мааниге ээ болгон татаал сөздөр экени белгиленген.

Мындан көрүнүп тургандай, Ж.Шүкүров кош сөздөргө аныктама берүүдө анын жасалуу ыгына басым жасаса, С.Давлетов, С.Кудайбергенов жана И.Абдувалиевдер анын өзгөчө белгилерине басым жасашкан. Биздин пикирибизче, мында кош сөздөрдүн жасалуу ыгы да, өзгөчө белгилери да каралса жетигирээк болмок. Андыктан биз буга төмөнкү аныктаманы сунуш кылабыз: тигил же бул сөзгө кошумча маани, же болбосо жалпы же абстракцияланган терминдик маанини туюнтуу үчүн, тең байланыш жолу аркылуу жупташкан татаал сөздөр кош сөздөр деп аталат.

Аталган маселенин бүгүнкү күндөгү изилдениш абалын карап чыкканыбызда, татаал сөздөрдү изилдөөдө да Ж.Шүкүров илимпоздордун көч башында экендиги ырасталды. Окумуштуунун эмгегин улай, Б.Орузбаева, Д.Исаев, К.Бакеев, С.Давлетов, С.Кудайбергенов, И.Абдувалиев, К.Сейдакматов, Х.Карасаев жана А.Карасаева, А.Сапарбаев Ж.Мукамбаев,

С.Каратаева, К.Ураимов жана башка илимпоздор татаал сөздөрдү ар тараптан изилдешкен жана изилдөөлөр уланууда.

Үчүнчү бап **«Ж.Шүкүров кыргыз лексикографиясын негиздөөчүлөрүнүн бири катары»** деп аталып, Ж. Шүкүровдун кыргыз лексикографиясына кошкон салымы, кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн түзүү инструкциясын иштеп чыгуучу катары жана кыргызча-орусча котормо сөздүгүн, кыргыз терминологиясын, коомдук-саясий терминдердин сөздүгүн түзүүчүлөрүнүн бири сыяктуу маселелер каралды.

Ж.Шүкүровдун кыргыз лексикографиясынын өнүгүшүнө кошкон салымы өтө зор. Алсак, биринчи көлөмдүү «Русско-киргизский словарь» К.Карасаев, Ж.Шүкүров жана К.К. Юдахин тарабынан түзүлүп, 1944-жылы Москвада басылып чыккан. (көлөмү 40000 сөзгө жакын) Бул сөздүктүн илимий деңгээли өз учурунда көрүнүктүү илимпоздор тарабынан өтө жогору бааланган. Бул сөздүк толукталып, такталып, академик К.Юдахиндин редакциясы астында 1957-жылы кайрадан басылып чыккан. (51000 сөз) Бул орусча-кыргызча сөздүктөр окуучулардын, интеллегенциянын, жалпы эл массасынын орус тилин үйрөнүү жана орус тилиндеги адабияттарды кыргыз тилине которуу ишин жеңилдетүүдө өтө чоң жардам берүүдө.

Ж.Шүкүров Ю.Яншансин менен мектеп окуучуларына арналган «Русско-киргизский словарь» (көлөмү 13500 сөз) деген сөздүктү түзүп чыгарышкан. Бул сөздүк өз учурунда кыргыз жана орус мектептин окуучулары үчүн тил үйрөнүүдө жардамчы окуу куралы катары ийгиликтүү колдонулган.

Ж.Шүкүровдун кыргыз терминологиясы жөнүндөгү аныктамалары, анын илимий деңгээлин көтөрүү жөнүндөгү сунуштары азыркы мезгилдеги терминология проблемасы боюнча илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүдө, тармактык терминдердин сөздүктөрүн түзүүдө негизги колдонмо катары пайдаланылып келе жатат. Окумуштуу К.Сооронбаев, С.Чолоковдор менен бирдикте «Коомдук-саясий терминдердин орусча-кыргызча сөздүгүн» жарыкка чыгарган.

Ж.Шүкүров “Кыргыз тилинин түшүндүрмөлүү сөздүгүн түзүү үчүн инструкциясын” иштеп чыккан. Андан сырткары, 1960-жылы “Кыргыздын адабий тилинин түшүндүрмөлүү сөздүгүнүн макетин” түзгөн. Ж.Шүкүровдун жетекчилиги астында илимий кызматкерлер сөздүк түзүү ишин башташкан, натыйжада, 1969-жылы бир томдук «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» жарык көргөн.

“Язык Молдо Кылыча” (Из истории киргизской письменности) аттуу диссертациялык иште козголгон проблемалар жана алардын чечмелениши» деп аталган **төртүнчү бапта** көркөм чыгарманын тилинин жалпы теориялык изилдениш абалы, «Молдо Кылычтын тили» (Кыргыз жазуусунун тарыхынан) аттуу диссертациясынын илимий-теориялык негиздери жана анын кыргыз тил илиминдеги орду аныкталды.

Көркөм чыгарманын тилин иликтөөдө, негизинен, лингвистикалык, лингвостилистикалык жана лингвопоэтикалык ык-амалдар колдонулат.

Бирок үчөөнүн ортосуна өтпөс чек коюуга болбойт, иликтердин өзөгүн лингвистикалык ык-амал түзөт, мунсуз аталган акыркы эки иликти жүргүзүүгө мүмкүн эмес, ошондуктан бирөө үстөмдүк кылса да, үчөө эриш-аркак жүргүзүлөт десек болот.

Лингвистикалык илик сөздөрдүн, сөз айкаштарынын жана башка тилдик бирдиктердин табиятына өзгөчө басым жасап, аларды семантикалык топторго бөлүштүрөт, ал топтордун өз ара карым-катышын караштырат, сөз маанилерин чечмелеп, этимологиясын аныктайт. Лингвостилистикалык илик тигил же бул тилдик бирдиктин стилдик табиятын, кызматын ачып берүүгө багытталат, айталы, көөнөргөн сөздөр кайсы бир тарыхый доорду стилдештирүү милдетин аткаргандыгын ачып берет. Ал эми тил илиминде кийинчерээк колдонула баштаган лингвопоэтикалык илик тилдик бирдикти тексттен ажыратпай карап, ал эмненин негизинде семантикалык жылышка учурап, поэтикалык семантикага (образга) айланып кеткендигинин механизмин ачып көрсөтөт. Кээде лингвостилистикалык жана лингвопоэтикалык илик деген терминдер синонимдеш колдонулуп жүргөнүн да көрөбүз. Чындыгында, лингвопоэтикалык илик көркөм текстти гана талдоого алса, лингвостилистикалык илик тексттин бардык түрүн (илимий, публицистикалык ж.б.) талдоого ала берет.

Ж. Шүкүров Молдо Кылычтын тилин талдоодо максатына ылайык, лингвистикалык иликти толук бойдон эмес, анын фонетикалык (орфографиялык) жагын гана колдонгон. Анткени илимпоздун башкы максаты акындын чыгармаларын материал катары пайдаланып, революцияга чейинки кыргыз жазуусунун тарыхын изилдөө болгон. Муну менен катар ал Молдо Кылычтын чыгармаларынын орфографиясы ошол учурдагы кыргыз оозеки адабий тилине кандай катыштыгы бар экендигин, адабий тилибиздин калыптанышына Молдо Кылычтын чыгармалары канчалык даражада таасир эткендигин ачып берүүнү да көздөгөн.

Адабий тилди жазмасыз элестетүү мүмкүн эмес, демек, чыгармаларын негизинен, нукура кыргыз тилинде жазууга умтулган Молдо Кылычтын чыгармаларындагы сырткы таасирлерди (чагатай тилинин таасирлерин) ачып берип, алардан арылтуу зарылдыгын белгилеген, Молдо Кылычтын тилинин жалпы элдик мүнөзүн сактап калуу милдетин койгон.

Молдо Кылычтын тилин чылгый лингвистикалык планда жүргүзөрүн, адабият таануучулук иликке киришпестигин ал а адегенде эле эскерткен, ошондой эле акындын чыгармаларын революцияга чейинки кыргыз жазуусунун өнүгүүсүн иликтөөдө фактылык материал катары колдонорун да ачык билдирген.

Автор Кылычтын тилин изилдөөдө басмадан чыккан чыгармаларын негиз кылып алган, аларды ишенимдүү булак катары караган, ал эми эл оозунан жазылып алынгандары (Молдо Кылычтын чыгармалары анын көзү өткөндөн кийин, тактап айтканда, өткөн кылымдын жыйырманчы жылдарында жыйнала баштаган) айрым бир өзгөрүүлөргө кабыларын автор жакшы түшүнгөн. Бирок

Академиянын фондусундагы кол жазмалар да келечекте дыкат иликтөөгө муктаж экендигин, бул аракет үзүрлүү ишке ашса, көп маселелердин башы ачыларын көрсөтүп келип, анын бул тилеги эртеби-кечпи жүзөгө ашарына ишенгендигин билдирген.

“Зилзаланын” басылмасы менен кол жазма түрүндөгүсүн салыштырып карап, бир топ айырмачылыкты ачып көрсөткөн, мындай айырмачылыктардын себептерин аныктоого аракеттенген, айырмачылыктар иликтөөнүн тактыгына өз кедергесин тийгизерин баса белгилеп, келечекте мындай айырмачылыктар дагы тереңдетилип изилденип, анын себептери даана ачылып берилип, толуктоо, тактоолор киргизилсе деп тилек кылган.

Ар бир тилде өздөштүрүлгөн сөздөр бар, алар лингвистикалык да, маданий-тарыхый жаатта да зор кызыгууну туудурбай койбойт. Бирок тигил же бул тилден канча сөз киргендиги, аларды каттоо – бул маселенин бир эле, болгондо да жөнөкөй гана түрү болуп саналат, алар материал катары гана кызмат кылат. Кеп кандай жолдор аркылуу киргендигин, же кабыл алууда тилдик түрдүү процесстер катышкандыгын так ачып берүүдө жатат. Буга жетише алганда гана, бул же тигил сөз кайсы тилден кандайча өздөштүрүлгөндүгүн ынанымдуу айта алабыз. Ж.Шүкүров өздөштүрүлгөн сөздөр боюнча ушундай тыянак чыгарган.

Кылыч менен Осмоналынын чыгармаларынын тилин автор ар тараптуу салыштыруунун натыйжасында Кылычтын тили эне тилге жакын экендигин, эне тилине жакындатууга акындын өзү умтулуп келгендигин, ал эми Осмоналынын тилинде өз эне тилинен алыстоо орун алып, анын тили мусулмандык-түрктүк жаргонду эске саларын белгилеп көрсөтөт, эки акындагы жогорудагыдай айырмачылыктын(эне тилине жакындоо далалаты же алыстоо далалаты) себептерин ынанымдуу ачып берген, муну менен катар Кылычтын революцияга чейинки кыргыз оозеки адабиятын түптөөдөгү орду тууралуу да жүйөлүү пикирлерди айтууга жетишкен.

Диссертациялык изилдөөдө каралган маселелер боюнча төмөндөгүдөй илимий **жыйынтыктар** берилди:

1. Коомдук жетекчилик-уюштуруучулук иштерде Ж. Шүкүров өзүн иш билги, зирек уюштургуч, мекенчил инсан катары көрсөтө алган. Кыргыз СССРинин Эл агартуу комиссары, СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын Президиумунун төрагасынын биринчи орун басары болуп иштеп туруп, өлкөбүздүн билим берүү тармагын жөнгө салып өркүндөтүүдө, илимин уюштурууда, өнүктүрүүдө зор эмгек сиңирген.

2. Кийинки жылдары кыргыз тилиндеги фразеологизмдер боюнча изилдөөлөр жүргүзүлүп, көлөмдүү илимий монографиялар жарык көрдү жана изилдөөлөр бүгүнкү күндө да уланып жатат. Ал изилдөөлөрдөн фразеологизмдердин табият-маңызын, белгилерин ачып берүүдө Ж.Шүкүровдун концепциясы теориялык негиз болгондугу айкын көрүнүп турат.

3. Ж.Шүкүровдун кыргыз терминологиясына жана диалектологиясына кошкон салымы зор. Анын «Кыргыз терминологиясынын маселелери»,

«Кыргыз тилинин терминологиясы жана аны жакшыртуу чаралары жөнүндө», «Вопросы киргизской терминологии», “Материалы по алайскому говору” аттуу макалалары кыргыз терминологиясынын, диалектологиясынын башатында тургандыктан, окумуштуулар азыр да кыргыз улуттук терминология жана диалектология маселелерине байланыштуу изилдөө жүргүзүүдө түздөнтүз Жапар Шүкүровдун жогоруда аты аталган эмгектериндеги аныктамаларына таянышарына күбө болобуз.

4. Окумуштуу кыргыз тил илиминде гана эмес, жалпы эле түркологияда татаал сөздөрдү алгачкылардан болуп атайын изилдөөгө алып, тил илиминде өзүнүн татыктуу орду бар илимий эмгек жараткан.

5. Академиянын лексикография бөлүмүн жетектеп, сөздүк түзүү иштерине көп мээнет жумшаган, өзү аркыл терминологиялык, лингвистикалык сөздүктөрдүн авторлошу болуу менен, кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн инструкциясын, макетин түзгөн, аталган сөздүк Ж. Шүкүровдун жалпы редакциясы астында жарык көргөн. Бул фактылардын өзү эле. Ж. Шүкүровдун кыргыз лексикографиясынын түптөөчүлөрүнүн бири экендигин айкын далилдеп турат.

6. Окумуштуу кандидаттык диссертациясында Молдо Кылычтын тилине лингвистикалык планда талдоо жүргүзүү менен, кыргыз жазуусунун революцияга чейинки тарыхы, Молдо Кылыч жана революцияга чейинки кыргыз оозеки адабий тили, Молдо Кылыч менен Осмоналынын тилиндеги айырмачылыктар өңдүү бир катар олуттуу маселелерди изилдөөгө алган.

Ж. Шүкүров Казакстан борбордук архивинен табылган эки документке өтө кылдат талдоо жүргүзүп, алар революцияга чейинки кайсы мезгилге таандык экендигин аныктап, кыргыз сөзү Ч. Валихановго чейин эки жыл мурун эле кагаз бетине биринчи түшкөндүгүн далилдеп көрсөткөн, бирок биринчи документ ким тарабынан жазылгандыгын аныктоо кыйын болсо, экинчисин кыргыз жазгандыгы, 1894-жылдары кыргыз жазуусу болгондугу жөнүндө тыянакка келген.

7. Ж.Шүкүровдун кыргыз жазуусунун тарыхы, лексикасы, лексикографиясы, морфологиясы, диалектилери жана кыргыз адабий тилинин калыптанышы, көркөм чыгарманын тили боюнча жазылган эмгектерин иликтөө аркылуу окумуштуунун кыргыз тил илиминин калыптанышына, өнүгүшүнө кошкон салымдары жана алардын кыргыз тил илиминдеги алган орду зор экендиги аныкталды.

Диссертация боюнча жарык көргөн эмгектер:

1. Салиева, А. Ж.Шүкүровдун «Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр» деген монографиясынын методологиясы [Текст] / А.3.Салиева // К. Тыныстанов Ысык-Көл мамлекеттик университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Жарчысы. Кыргыз тили жана адабияты. –2010. - №17 чыгарылыш. -95-97-бб.
2. Салиева, А. Көп кырдуу талант – ар тараптуу окумуштуу [Текст] / А.3. Салиева // Тил, адабият жана искусство маселелери. КРнын Улуттук илимдер академиясы. –2010. - №1,2(10,11). -80-86-бб.
3. Салиева, А. Ж.Шүкүровдун эмгектериндеги кошмок сөздөрдүн каралышы [Текст] / А.3. Салиева // Билим жана тарбия» илимий-педагогикалык журналы. Махмуд Кашгари атындагы Чыгыш университети. -2012. - №1(13) чыгарылыш. -235-237-бб.
4. Салиева, А. Ж.Шүкүровдун эмгектериндеги татаал сөздөрдүн ролу жана алардын баюу жолдорунун каралышы [Текст] / А.3. Салиева // Ж Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. -2013. - №1 чыгарылыш. -591-594-бб.
5. Салиева, А. Ж.Шүкүровдун эмгектериндеги татаал сөздөрдүн уюшулуш жолдоруна карай изилдениши жана бөлүштүрүлүшү [Текст] / А.3. Салиева // Ж Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. -2013. - №1 чыгарылыш. -594-597-бб.
6. Салиева, А. Ж.Шүкүровдун кыргыз фразеологиясын изилдөөдөгү орду [Текст] / А.3. Салиева // Ж Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. -2017. - №2(90). -46-54-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=29407948>
7. Салиева, А. Ж.Шүкүров диалектолог катары [Текст] / А.3. Салиева // К. Карасаев атындагы БГУнун Жарчысы. –2017. - №2(40). -45-48-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=29406855>
8. Салиева, А. Исследование парных слов в кыргызском языке [Текст] / А.3. Салиева // Мир современной науки. -2017. - №04. –С. 27-30. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32463801>
9. Салиева, А. Вклад кыргызскому языкознанию учёного филолога Ж.Шукурова и о его диссертации «Язык Молдо Кылыча» [Текст] / А.3. Салиева // Мир современной науки. –2017. -№04. –С.30-34. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32463802>

Салиева Айсада Зарылбековнанын «Жапар Шүкүров — алгачкы лексиколог, лексикограф» аттуу 10.02.01 — кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *диалектология, Ж.Шүкүров, инструкция, кош сөздөр, кошмок сөздөр, көркөм чыгарманын тили, кыргыз тил илими, лексикология, лексикография, Молдо Кылыч, сөздүк, татаал сөздөр, терминология, фразеология.*

Изилдөөнүн объектиси - Жапар Шүкүровдун илимий ишмердүүлүгү, ал эми **предмети** – окумуштуунун жараткан эмгектери жана калтырып кеткен илимий мурастары.

Изилдөөнүн максаты: Илимпоз Жапар Шүкүровдун кыргыз жазуусунун тарыхы, лексикасы, лексикографиясы, морфологиясы, диалектилери жана кыргыз адабий тилинин калыптанышы, көркөм чыгарманын тили боюнча жазылган эмгектерин иликтөө аркылуу окумуштуунун кыргыз тил илиминин калыптанышына, өнүгүшүнө кошкон салымдарын жана алардын кыргыз тил илиминдеги алган ордун аныктоо.

Илимий изилдөөнүн методдору: иштин жүрүшүндө байкоо, сыпаттоо, чечмелөө, салыштыруу, жалпылоо, анализдөө методдору колдонулду.

Иштин негизги натыйжалары: Ж.Шүкүров кыргыз тилиндеги фразеологизмдер, татаал сөздөр, көркөм чыгарманын тили, терминдер өңдүү олуттуу маселелерге алгачкылардан болуп атайын изилдөө жүргүзүп, илимий-теориялык жалпылоолорду жана тыянактарды чыгарууга жетишкен. Окумуштуунун эмгектери бүгүнкү күндө да кыргыз тил илиминин ар кыл тармактары боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөргө теориялык көмөк көрсөтүп жатат.

Колдонулуу чөйрөсү: Диссертациялык иште Жапар Шүкүровдун кыргыз лексикологиясы менен лексикографиясына, көркөм чыгарманын тилине арналган изилдөөбүздөн алынган натыйжалар менен корутундуларды жогорку окуу жайларда кыргыз тилинин жана жазуусунун тарыхы, түркологияга киришүү, кыргыз лексикологиясы жана лексикографиясы, кыргыз адабий тили, кыргыз тилинин стилистикасы жана кеп маданияты өңдүү предметтерди өтүүдө, аталган дисциплиналар боюнча окуу китептер менен окуу куралдарын даярдоодо кеңири пайдаланса болот. Ошондой эле ишибиз ар кандай типтеги сөздүктөрдү түзүүдө да колдонулары шексиз. Изилдөөбүз, мындан сырткары, келечекте бул багытта изилдөө иштерин жүргүзчү изденүүчүлөр үчүн илимий-теориялык жана практикалык таяныч болуп бермекчи.

РЕЗЮМЕ

диссертации Салиевой Айсады Зарылбековны “Жапар Шукуров – первый лексиколог, лексикограф”, представленной на соискание учёной степени кандидата филологических по специальности 10.02.01 – кыргызский язык

Ключевые слова: *парные слова, диалектология, Жапар Шукуров, инструкция, кыргызское языкознание, лексикология, лексикография, Молдо Кылыч, составные слова, словарь, сложные слова, терминология, фразеология, язык художественного произведения.*

Объект исследования – научная деятельность Ж.Шукурова.

Предмет исследования – труды учёного и его научное наследие.

Цель исследования: На основе анализа научных трудов Жапара Шукурова по истории кыргызской письменности, лексике, лексикографии, морфологии, диалектам, а также по формированию кыргызского литературного языка, языка художественных произведений определить вклад учёного в формирование и развитие кыргызской науки о языке, место его трудов в кыргызском языкознании.

Методы научного исследования: в процессе работы нами были использованы наблюдение, описание, толкование, сравнение, анализ.

Основные итоги работы: Жапар Шукуров одним из первых обратился к специальным исследованиям по таким важным проблемам кыргызского языка как фразеологизмы, сложные слова, язык художественных произведений, термины, сумев осуществить научно-теоретические обобщения и выводы. Труды учёного и сегодня служат подспорьем для исследователей различных сфер кыргызского языкознания.

Сфера использования: Результаты и выводы нашей диссертационной работы по научной деятельности Жапара Шукурова могут быть широко использованы при обучении истории кыргызского языка и письма, введению в тюркологию, кыргызской лексикологии и лексикографии, кыргызскому литературному языку, стилистике кыргызского языка, культуре речи, а также при подготовке учебников и учебно-методических пособий по указанным предметам. Вне всякого сомнения наша работа может использоваться и при создании словарей различных типов. Кроме того исследование может в будущем послужить научно-теоретической и практической опорой для исследователей в данном направлении.

RESUME

The dissertation of Salieva Aysada Zarylbekovna "Japar Shukurov - the first lexicologist, lexicographer" for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.02.01 - Kyrgyz language.

Key words: dialectology, dictionary, double words, compound words, Japar Shukurov, instruction, Kyrgyz linguistics, language of artwork, lexicology, lexicography, Moldo Kylych, phraseology, terminology.

Object of the research: – The scientific activity of J. Shukurov.

Subject of the research: – works of the scientist and his scientific heritage.

Aim of the research: Based on the analysis of scientific works by Japar Shukurov on the history of Kyrgyz writing, vocabulary, lexicography, morphology, dialects, as well as the formation of the Kyrgyz literary language, the language of artistic works, determine the contribution of a scientist to the formation and development of Kyrgyz language science, his place of work in Kyrgyz linguistics.

Methods of scientific research: In the course of our work, we used observation, description, interpretation, comparison, analysis.

The main results of the work: Japar Shukurov was one of the first to turn to special studies on such important problems of the Kyrgyz language as phraseological units, complex words, the language of works of art, terms, having managed to make scientific and theoretical generalizations and conclusions. The works of the scientist also serve today as an aid for researchers in various fields of Kyrgyz linguistics.

Areas of use: The results and conclusions of our dissertation work on the scientific activities of Japar Shukurov can be widely used in teaching the history of the Kyrgyz language and writing, introducing into Turkology, Kyrgyz lexicology and lexicography, Kyrgyz literary language, stylistics of the Kyrgyz language, culture of speech during preparation textbooks and teaching methodical aids for these subjects. Without a doubt, our work can be used to create dictionaries of various types. In addition, the research may in the future serve as a scientific-theoretical and practical support for researchers in this direction.

